

Т. ТЕБЕГЕНОВ

ДАРЫНДЫ АҚЫННЫҢ ДАНАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫ

Поэзия – адамзаттын көркемдік ойлау дүниетанымының көрсеткіші. Жаратылысты құрайтын тіршілік әлемінің көріністерін де, құбылыстарын да философиялық-психологиялық таным, түсінік арқылы саралтай бағалау, бейнелеу, болжau тек ғана поэзиялық сезім иесі ақынның ғана жырларымен жүзеге асады. Ойшыл ақындар поэзиясы текстес және үндес құбылыстарды да, қарамақайшылықтар мен қақтығыстардың да тіршілік қозғалысын кешенді, көп үнді, мол қатпарлы қалпымен тұтастай қамтып жырауымен ерекшеленеді. Ұақыт пен кеңістік жүйесіндегі саналы тіршілік иелері адамдардың жән әлеміндегі әрқайсысына тән даралық та, ортақ көңіл-күй өуендері де ойшыл ақындар шығармаларында поэтикалық көркемдік жинақтау өрнектерімен айқындалады. Қазақ өркениеті тарыхындағы аталған ойшыл ақындар поэзиясы дәстүрінің жалғасын біз Жұмекен Нәжімеденов шығармаларынан байқаймыз. Фәни дүниеде 48 жыл ғана болған ақын артына мол әдеби мұрасын қалдырған. Негізгі шығармашылығы поэзия, бірақ прозада да көрнекті романдар жазған дарынды қаламгердің 1960–2010 жылдар арасында жарық қөрген кітаптары – ұлттық құндылықтарының қатарын құрайды.

Ақынның поэзиясында азаматтық-отаншылдық сарынды лирикасы басым жырланған. Әлем әдебиетінің классикалық үлгілері қатарында бағаланатын көрнекті ақындардың барлығында да халқының ата-бабалары, өзінің өулеті, өсіп-өнген, қіндік қаны тамған тұған жер топырағы, атамекен, байтақ Отан туралы жырлардың басты орын алатыны мәлім. Мысалы, Дж. Байронның, В. Гетеңін, Г. Гейненін, Ш. Петефидін, А. Мицкевичтің, Р. Тагордың, хакім Абайдың, Шәкірімнің, Магжанның, Сұлтанмахмұттың, Төлегеннің және т.б. ақындардың ұлттық және жалпы адамзаттық ұғымдар сабактастырындағы осындағы жырлары бар. Жұмекен ақынның осы классикалық дәстүрмен үндес «Отан», «Тұған жер», «Менің үйім», «Сенің, тұған жер, демінді бір алған», «Сарыарқа», «Саржайлау», «Ереймен тауларында», «Дала дидары», «Дала төсін еске алу да – сүйеніштің қой, молет қой», «Сенде тұған, ей дала, жас балалар», «Дала, дала, дала ғой жатқан асыл», «Толғансам, тұған жер, сен сиынарым», «Ауылды сағыну», «Ауыл топырағы» т.б. жырлары айрықша дараланып көрінеді. «Менің топы-

рагым», «Топырак», т.б. өлендері – классикалық әдебиет дәстүрін өзіндік өрнекпен жыраудың көркем үлгілері. Өлендердегі лирикалық қаһарманның романтикалық өуенмен төгілген жансыры – перзенттік маҳаббат сезімінің көркем кестелі өрнегі.

Тұған жердің табиги сипатымен тұтас өрілген көңіл тәбіреністері – поэзиядағы адам тағдырының көркем шындықпен өрнектелуі. Ата-бабалардан сакталған үрпактар жан діліне тән ерекшелік – дәстүрлі көркемдік ойлаумен туған жерінің сипатынан рухани нәр алып жігерленетіні, марқаятыны. Жұмекен де туған жерінің сыймен, алағымен іштей тілдесіп («Жатырмысың, самалды сай, сырлы алап, жусаныңдан сынап-шықтар сырғанап»), даламыздың қарапайым қалпының өзі ұллылық екендігіне мунәжат ете жырлайды. Қазақ даласының келбетіне тән реалистік суреттерден поэтикалық өсерлі романтикалық бояулы бейнелеулер жүйесіндегі ақын жасаған баламалы тіркестер атамекенді ардақтаған азаматтың елжіреген сезім әлемін танытады. Мысалы, «Дала дидары» өленінің әрбір тармағындағы баламалы бейнелеулері ұлттық көркемдік ойлау терендігін айқын аңғартады.

Жұмекеннің өлендеріндегі қазақ даласының тұтас кеңістігі де, аспаны да, таулары да, ондағы тастары да, дөндері де, ормандары, ағаштары, бұталары да, олардағы жапырактары, тамырлары, т.б. – бәрі дс көркем шындық жинақтауларымен жыранады. Жұмекеннің поэзиясы – табигаттағы барлық заттардың, құбылыстардың баламалануы арқылы тіршілік қозғалысындағы үндестіктер және қарамақайшылықтар жүйесін саралап танытумен ерекшеленеді. Азаматтық-гуманистік дүниетаным кеңістігіндегі ой өрілімдері, түйінді тұжырымдары тек ғана табигаттағы қозғалыстармен көріністермен баламалана өрнектелсі.

Табигат құбылыстарын, көріністерін поэтикалық кейіптеу (олицетворение) және астарлау ауыстыру (метафора), пернелеу (аллегория)) синды құбылту тәсілдері ақын өлсіндерінің тұтас поэтикалық жүйесін құрайды. Құбылту мен айшықтаудың фольклор мен әдебиеттен келе жатқан классикалық үлгілерімен көркем шындықты бейнелеудің психологиялық-философиялық сарындарын шебер тұтастырған ақын жырлары ойшылдық әлемінің көркемдік ойлау кеңістігінің шексіздігін көрсетеді. Мысалы, «Алматы», «Жа-

лындан барды да батты күн», «Сөуір туды, бұлттар аппақ, су аппақ», «Шығыс жақтан келсе-дағы тан күліп», «Баурай бұлты жана көшті баяулап», «Көк балауса егілер», «Жартас», «Аспанда Күн барда, өлемде сыр барда», «Теніз», «Теніз болса сұлулық», «Жібек бұлақ желкілдейді», «Көк те жер де жүлдзы – бәрі үшкын», «Тамшы», «Аппақ болып барлық маңай түр жанып», «Алатаудың шарқатынан тарқатылған ақ бұлақ», «Бояулар турали», «Құзгі көніл», «Алма», «Құзгі жайлай», «Елжұрт», «Крылов тақырыбы», «Табиғат», «Жетім лақ», «Тепе-тен», «Ақ боз», «Қуанышлық», «Сұрақ», «Жел», «Тұн», «Қызылоба», «Қисық бұта», «Емен», «Сыбыр», «Қара ағаш», «Күй», «Құз-көніл», «Таңғы сезім», «Шегініс», «Құннің батуы», «Нөсерден соң», «Жол», «Тұған жер», «Тогай ертегісі», «Таулар мен тәбелер», «Ғұмыр ертегісі», «Шаңырақ», «Махабbat пен қара кас», «Кетік кірпіш», «Пәлсала тасы», «Тентек», «Шөл», «Қошалак тауы», «Темірқазық», «Жалғыз қайын», «Тор», «Құз», «Tau», «Қауыз», «Желтоқсан», «Тамыр», «Кос коңыр каз», «Қызыл кітап», «Қак», «Мәжнүн тал», «Шыбықтар», «Тамшы», «Алты каз» т.б.

Табиғаттағы заттар мен құбылыстардың өзара үндестіктері де, бір-біріне қарама-қайшы көріністері де, қозғалыстары ақынның кейіптеу, астарлау, ауыстыру, пернелеу әдістерімен қолданған жеке сөздер, сөз тіркестері арқылы өлең сөздің философиялық-психологиялық сипатындығы көркемдік-эстетикалық әсерлілікті даралайды. Мысалы: «Жұз толқындар бірін-бірі тұншықтырып ағады, қыз толқындар бірін-бірі шымшып күліп барады», «Жүйрік жел баса алмай алтығын бұтаға сүйенілі солықтап», «Ұрды шапақ қара бұлтты қан қылып», «Құм шағылдар үйілген артын қырман секілді», «Таңғы шапақ – от бол жанған еріндер», «Алба-жұлба өнірін қауыра алмай ыққа айналып бұталар бұрсендейді», «Тұбі кәрі теректің сирағындей бүркіттін», «Жылжи алмай қалыпты, әне, тау катып, көкшиеді мұз-қабағын құрт түйіп», «Қызындаиды көк кірпігі шыршаның тауға еліктең қалыпты, әне, бұлт та үйіп», «Құссеттенді терісі кәрі еменнің тізесінің дірілін және көрдім», «Мен де бейне құздің коңыр бұлтымын, жел қысканда не жауарын білмейтін», «Табиғаттың тұтастығын сакта, ілім, ал табиғат кімге керек адамсыз?!» т.б. Адам діліндегі жоне табиғат құбылыстарындағы өзара үндес, текстес құбылыстарды адресаттық нысанга ала тебіренген ақынның жыр жолдары психологиялық әсерлілікпен жырланған. Өлендердегі лирикалық қаһарман-акын поэтикалық нысанға алған деректі және деректі затка да, құбылыска

да тікелей сөзін арнайды. Бұл – адамдар жан діліндегі – психологиялық хал-ахуалдың табиги сипатына тән ерекшелік. Мысалы, ақынның өлендері мен поэмаларынан мынадай лирикалық-психологиялық адресаттық арнаулар айрықша сараланып көрінеді: Сал сайранды, жел, табиғат еркесі, Гүл, өтірік албыртпа бетінді...; Сен кетпеші, шынды тастап, ақша бұлт, Кету керек болса түбі – мен кетем!; Негіп тұрсын, сыйдырамай, қара ағаш, Жұғір, самал, жапырағын ала қаш! Негіп тұрсын, махаббаттыл дүние, Келе жатыр, сәуле-сұлу жалаңаш; Жасыл-жасыл жағалай жал, жағалай жал, саған айтам! Жылан қабық шұбар шындар, Сендер де тас шығарсындар! Содан да данқ-атақ үшін құр шіреніп жатамысын?; Қайсар бұлттар, қар жалаған, бір жауыныңды арна маған!; Бұлттар, бұлттар, жасырма Табиғаттың биігін... Толқын, тулап жарға карғып, ал, Жаралғаныңды ұмытпа тек тамшыдан. Тебірен, теңіз, Тебіренгенің – далбаса, басын сүйеп құлайтын қара жерін болмаса; Биле, саусақ, бас пернені; Сезім мен сыр, көне, сыртқа шығындар!; Оу, көк аспан, тесіліпті-ау, тегенен; Ей, нұрлы таң, нұрлы таң, жел үп етсе үркейін деп түр бұттан; О, мөлдір аспан, мөлдір аспан! сен егерде көзі болсаң адамның, үйренер ең үшқын аулап, сыр бағып; Ей, қаламдар! – Оқымасын жат хабар, – Жазбандаршы соғыс деген сөзді осы; Қайла, қүрек, қайдасындар – кел бермен! Қағаз, қалам, сиясаут – кст аулак, Шабыт тауып жарымадым сендерден; Керек, керек тазару! Айналайын өлең-ау, Сені де бір сүзетін тесік казан керек-ау!; Саған сеніп, көк мылтық, тыншымадым, саған сеніп, қүрегім, таптым амал; Сенде туған, ей, дала, жас балалар, аман болсын қорлықтан, масқарадан; Бөрте қайын, көрсем деймін мен сені, бүршік жарған кездерінде теңселіп; Аспан, сені көрсем деймін ылғи да, тұс кезінде, Күн төбеден нұр құйған; Адаса бер, шоқ жұлдыз, адаса бер, адаса бер, ақ жұлдыз, адаса бер; Тебірен, тау, толған, теңіз, жел, теңсел!; Толғансам, туған жер сен сиынарым; Алысқа баста мені, дала жолы... Тек саған, саған ғана сүйенемін, топырақ, касиетті, киелі елім. Бұталар, стегімнен іліп тартпа, шоқалдар, колтығымнан сүйе мені; Тез өтші, жансақ ойлар, кате тұндер... Жамандық атаулыны жат етіндер. Іркілмей тез шығындар, өтер күндер, сыймай қалған жүктерінді әкетіндер. Бір дәптерді жаңадан жасатып көр, ал, мезгіл, мені соған қоса түpte. Мың алғыс саған достым, Бұғінгі күн, Ертенге орнынды енді босатып бер. ...

келіндер, тезірек кел алғы құнім, жаңалық, жақсылықтар, асығындар!; «Ей, киелі топырак! Сенен бөлек тынысым, тіршілігім жоқ менің».

Жұмекеннің лирикалық және эпикалық шығармаларының бәрінде де осындай психологиялық шарттылықпен алынған поэтикалық арнаулар мол кездеседі. Бұл – ақынның жан әлеміндегі сезім тебіреністерін қамтитын кеңістіктің сипаты. Ақын өлеңдерінің поэтикалық жүйесіндегі лирикалық қаһарман деректі және дерексіз заттық мағынасы бар ұғымдарымен тілдесу, сырласу, ой бөлісу, т.б. саналуан психологиялық жағдайдағы қарым-қатынаста болады. Ақынның табигаттағы тіршілік иелеріне немесе құбылыстырапа арнаған сөзімен нысанға алынғандар арқылы мағыналық тұжырымдар, түйіндеулер айтылады. Ақынның азаматтық-отаншылдық сарынды өлеңдері философиялық және психологиялық тұтастық сипатымен байқалады. Өлеңдерде қазак даласының өсімдіктері де, таулары да, өзендері де, аңдары да, құстары да, аспаны да, желі де, бұлты да – бәрі де адамдардың жан ділі әлемімен тұтасқан сипатымен жырланады.

Ақынның азаматтық лирикасында ата-баба, аға, іні, әйел, ұл мен қызы перзенттер т.б. қазакы дүниетаным ұстанымы көркем ой мағыналарымен жырланған. Мысалы, «Менің үйім», «Ана», «Ей, достарым, тірлікте көленке жоқ дедін бе?!, «Бүкіл әлем махаббаттан тұрады», «Әке туралы», «Қыздар!», «Үй-іші», «Әйел», «Әйел деген – бір драма құрделі», «Дос жыласа – мен қалайша құле алам», «От басы», «Әже», «Әйел», «Жігіт кетті жаралы», «Бұзылмасын үя бір», «Ұлым, менің тұйық бол», «Әкелер мен ағалар», «Ақсұт» т.б. Аталған өлеңдерде ұрпактар сабактастырындағы халықтың асыл қасиеттері, алдыңғы толқынның жақсылығын да, кемпілігін де саралап, байып-тап, жаңа бағытқа лайықты бағдар алатын қазіргі және болашақ ұрпак қөзқарасы жырланған. Өлеңдердегі лирикалық кейіпкер бүгінгі ұрпак атынан қазақ өркениетіндегі бұрынғы болған өкінішті оқиғалар («Қазасы үшін кешегі Махамбеттің», «ажалы үшін кешегі Құлагердің»), орны толмас, алыштар («кешегі өткен Мұқандар үшін де бір») үшін бүгінгі ұрпакқа көnl айтту-жұбату сөзін арнайды. Ақынның бұл топтағы өлеңдерінің поэтикалық түйіні – әрбір жаңа ұрпактың өзіне дейінгі асыл дәстүрді ардактауын, орын алған кемшіліктен аулак болуын айтту. Ойшыл ақындар шығармашылығының өзекті арнасы – өуез, өуен желілері. Ақындардың өуез берін сөз өнері тұтастығы аясында толғанатыны – табиғи құбылдыс, шабыт қайнары. Жұмекен поэзиясында домбыраның құдіреті, адамның рухани-

демеушісі болған өуез қызметі үнемі жыр арқауына алынған. «Ғұмыр деген бір үзак қүй болады», «Күй десе ірке алмайсын бұ қазакты», «Күй атқарар жұмыс бүгін көбейді», «Кей пернеге қадалады саусақтар», «Нұкте», «Күй» т.б. өлеңдерде адам мен тіршілік қозғалыстары сабактастыры жүйесінің домбырадан төгілгеи алуан өуенмен жинақталған өуез құдіретіне философиялық түйіндеулер берілген.

Жұмекен – сыншыл ақын. Мағыналары мегзеуге, поэтикалық баламалауға құрылған бейнелеулермен ұрпактар жағастырындағы жақсылықпен жағаласқан келенсіздіктер кесаптын сыншыл реалистікпен бейнелейді. Ақын – тіршілік кеңістігіндегі барлық құбылыстарды, қасиеттерді үндестігімен де, даралық өзгешелігімен де, қарама-қайшылықтары салғыласқан, қақтығысқан үйлесімсіздіктерімен де санасына қабылдайтын шығармашылық тұлға. Жұмекен поэзиясының тұтас жүйесі осындай қөп сарындардың, мол дауыстардың, қайшылыктар мен үйлесімдердің, жылдамдық пен баяулықтың, жомарттық пен сарапандықтың, өсу мен өшудін, өрлеу мен құлдиллаудың, шарықтау мен құлдыраудың, мейірімділік пен қатыгездіктің, ажарлылық пен ажарсыздықтың және т.б. қарама-карсы ұғымдардың шендерескен, егізделген сипатымен жырланған. Ақынның сыншыл өлеңдері осындай философиялық мағыналылығы айқын бейнелі сөздермен, тіркестермен өрілген. Мысалы: «Әзілшын» («Махаббат деп атар едім мен нені?»), «Данқ», «Kici болса көтерілер», «Жақсы десе – жылынып жүрек жібіп» т.б. Ақын адамдардың абырай мен атаққа, биік беделге ие болуындағы болмыс шындығын қарама-қайшылықты сыншыл тілмен өрнектейді. Ақын – адамдардың мінез-құлық психологиясындағы аумалы-төкпелі құбылыстардың сипатын қара қылды қақ жарғандай сыншылдықпен бейнелей жырлайды. Адамдардың мансап, атак-данқ жолындағы ұстымдарының шынайы сипатын ақын өділ бағалаумен жырлайды.

Ақын шығармаларының басым бөлігі тұрмыстық-әлеуметтік сыншыл, сатирылық бояулы өлеңдерден құралған. Ойшыл-сыншыл ақынның қалыптасқан мәнеріндегі азаматтық-отаншылдық, ұлттық-этнографиялық сарынды шығармалары адамдар ортасы қарым-қатынастарының құрделі ерекшеліктерін сыншыл, шыншыл сипатымен жырлауымен ерекшеленеді. Қазіргі гарыштық кеңістік ауасының ластанған экологиялық жайы («Дәрігер айтты»), досқа арналған өзіл мен шынайы көніл ілтиштің мәні («Этика-әзіл»), сойлеген сөзі мен шын мінез қасиеті керегар адам-

нын бейнесі («Екі жұз»), қанқиған зор тұлғасы бар, бірақ өмірге икемсіз ақылсыздар тағдыры («Жираф»), ынжықтықты айыптау («Айтылмаған сөз»), жоқ кезде бөліп бере алмайтын, ісі түссе маңынан шықпайтын ағайынды кінөлау («Жамағайын»), кайтыс болған адамның азасында арак іштегін азғындау құбылысын айыптау («Жаназа»), өсуге, асылдың лайықты бағалануына кедергі тенгермешілікті айыптау («Бұта мен кайшы»), талантты ақындар шығармашылығының алтыннан бағалы асылдығын дәріптеу («Талант»), сұлулықты аялауга үндеу («Көбелек қанатына қатысты сөз»), адамдардың өздеріне лайықты еңбек түрімен айналысуын ансау («Газа жұмыс»), тіршіліктегі өзара қақтығысан, кайшыласқан қарама-карсылықтар жүйесін бағалау («Іш мылжыны»), адамдар мінездің құбылмалығына сын («Биіктік»), екіжүзді өтірікшілерді өшкөрелеу («Майлы сорпа»), менмен төрешілдікті сынау («Тіс ауруы»), ауруларға селқос қарайтын қатыгез дәрігерлерді өшкөрелеу («Дәліздегі өңгімелер»), бастықтарға жағынған жарамсақтарды бейнелеу («Жарамсақ-этюд»), жақсылықты бағаламайтын надандықты, көніл сокырлығын айыптау («Сауал»), орынсыз өкпешіл, кінәмшыл насықтықты бейнелеу («Мінездеме»), өтірік мактаудың зардабын айту («Қастандық»), дарындыларды тежеп, талантсыздарды көтермелеген әділетсіздерді өшкөрелеу («Патриот»), наң үстап шын серттеспей қосылған жұбайлық ғұмырдың ажырасумен аяқталған баянсыздығын таныту («Шөп-махаббат»), адам тағдырының трагедиялық ахуалын жырлаған сықақшы шын ақын өлеңіне («Жыр оқыды бір ақын») жылаудың орнына күлген тындаушы қауымды сынау («Есерлік пен токтық егіз, бұ да егіз, жылайтүғын жерде содан құлеміз»), жаман өлеңсұмағымен жалған атақ, бедел алған ақынсұмақтарға халықтың беретін бағасын айту («Жаман жырды лактырды ақын шумақтап. ... өлдекашан өліп кетті өлеңі») кекесін (ирония) мен мыскыл (сарказм) мағыналарымен жырланған. Адамның қартайған кезіндегі көніл-күйін, жан өлемі сұранысын балаларының, жас буынның түсінбейтіні («Қакпа алдындағы қарт», «Мұздыбай қарт», «Ештене айтпайтын қарт»), үрпағын жетілдіру, өсіру жолында өмірін сарп ететін өке-шеше тағдырының өнегесі («Бәйтеректер», «Өке мен бала» т.б.) күнделікті өмір тұрмысы шындығына сай сыншылдықпен суреттелген. Шығармашылық өнер иесінің дәрумені домбыра үні екенін түсінбеген мақау дәрігер («З. Шукіровтің домбырасы мен өзі туралы»), басқаратын ауруханасының іші таза болғанмен ауласы жиіркенішті, лас бас дәрігер («Іш

пен тыс»), ғалым қүйеуін ақшасы үшін ғана сыйлап, кейін үйінен айдал шыққан озбыр, зұлым әйел («Ақша»), мемлекеттік мекемені басқару жүйесіндегі таланттылары кудалау («Мәжіліс алдындағы мәжіліс (Баллада-памфлет)», құлқынның құлы болған арам, ақылсыз адам («Алтын көрсө періште») т.б. әлеуметтік-тұрмыстық қүйкі жағдайлар ақынның тәлімгерлік бағалауымен синалған.

Ақынның «Жырлар жазу түсінен әкім ҳақында» атты сатирадық және лирикалық сарындар тұтастығымен жазылған өлеңі адамгершілік-имандылық көзқарас қуатын танытады. Әкім болған кезінде ақ дегені алғыс, кара дегені қарғыс болған пендениң іс-әрекеттері де, оны қоршаган қоғамдық-әлеуметтік ортаның құбылмалы сипаты да әлеуметтік-тұрмыстық сатира бояулағымен бейнеленген.

Төрт бөліктен тұратын осы оқиғалы өлеңде бір жылы құрғакшылық болып, егін шықпай шаруашылық шығынға батып, әкім орнынан алынып, ақыры ол ешкімге керексіз, сүйкімсіз ен елеусіз адамға айналады («Құні кеше болған жігіт тірі аныз жылы сөзге зәру бүгін бір ауыз»). Өлеңдегі авторлық көркемдік түйін – адамдардың бір-біріне кешірімді болуын тілеу.

Жұмекен поэзиясындағы сыншыл реалистік сарын аясында тіршілік қозғалысындағы осындаі пенделік ұсақтық, кемшілік атаулының бәрі де синалады. Ал кейбір өлеңдерінің тұтас құрылышының сатирадық-юморлық сипаты да айрыкша әсермен байкалады.

Жұмекен – хакім Абайдың «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» көзқарасын ұстанған гуманист ақын. Ақын әлеуметтік-философиялық сарынды шығармаларында Жер планетасындағы барлық мемлекеттерге, халықтарға ортақ баянды бейбітшілік, татулық, достық, ауызбіршілік, береke ұлағатын жырлайды.

Ақынның «Москва сапары» циклы («Қарулар палатасында», «Адам толқын», «Қыздар моласы», «Москвадағы Пушкин ескерткіші түбінде» т.б.) өлеңдерінде уақыт пен кеңістіктегі, бүкіл ғаламдағы адамдар мен қоршаган тіршілік қозғалыстарының барлығы да гуманизм ұлагатымен қуаттанған адамгершілік-имандылық ойлары сипатымен жырланған. Ақын жырларының бір қатары («Отыргам жоқ үнатқаннан жыр етіп», «Нейтрон бейнесі», «Қару-жарап ҳақында», «Мандайын оқтескен каска туралы», т.б.) адамзатты қыргынға ұшыратқан соғысқа қарсылық, қанішерлерді айыптау сарынымен жырланған.

Жұмекен шығармашылығындағы эпикалық жанрлар да поэтикалық ерекшеліктерімен дара-

ланы көрінеді. Ақынның поэмалары классикалық үрдіске сәйкес жырланған. Ақынның «Көzsіз батыр», «Қанды сұт», «Келін» атты поэмаларының поэтикалық мазмұн мен пішіні жүйесінде соғыс алапатының адамдардың жеке бастарына, отбасыларына, бүкіл адамзатқа жасаған қырсығы, зұлмат кесапаты жырланған. Қанды майдандардағы шайқастарда аяғынан, қолынан, көзінен айрылған мәнгілік мүгедектер тағдыры қаһарман-дық рух пен элегиялық мұн-шер тұтасуымен өрілген. «Көzsіз батыр» поэмасының басты кейіпкері Жанайдардың көркем бейнесі жаумен жағаласқан шайқаста көзі мен бір аяғынан («Бір соғыстың құны ғой екі көз бен бір аяқ») айрылған, бірақ өмірге күштарлық қуатымен темір күрекпен ағаш егіп, шалғымен көк қияқты жайлап, тіршілікке қүштарлығын жоймаған, баласын өсіріп өскерге аттандырып, адамның аса қуатты жан иесі екендігін дөлелдеген қалпымен сомдалған.

«Қанды сұт» поэмасының да такырыптық арқауы – қанқұйлы соғыстың зұлым келбетін бейнелеу, идеясы – адамзат үрпактарына ортақ Ана жүргінін ұлылығын таныту. Поэманың басты кейіпкері, жас Ана – қазақ жігітіне түрмиска шықкан украин кызы Катя. Эпикалық туындыда партизандармен ормандада жүрген сол қазақ жігіттің жары Катяның үйдегі екі ұлымен бірге басқыншы жаудың тергеуінен де, азаптауынан да корыкпай, мойымай, қеудесіне көк сұнгі кірсе де шынын айтпай қайсар рухпен өлгенін жырлау арқылы қаһарман – Ана ерлігі бейнеленген.

«Келін» поэмасы да соғыс такырыбына арналған, идеясы – өулет отын өшірмейтін қазақ келінінің асыл тұлғасын таныту. Поэма кейіпкерлері Сұлтан атай мен Ұлпа шешей жалғыз ұлы Айдарды үйлендіреді, бірақ кенет басталған соғыска кеткен жігіт каза болып, аяғы ауыр келін жесір қалады. Майданнан «Қара қағаз» келіп, шал мен кемпір, жас сәби жетім, келін жесір болды. Ақын кайғы-қасіретке көмілген халықтың көнілін («Көкірегін күйінумен күйдірді ел, ак жүректі қара қайғы бомбалап») де, жетімдік пен жесірлік орнаған Сұлтан атайдың отбасының жағдайын реалистікпен суреттейді.

Поэманың сюжеттік-композициялық желісінде жалғызынан айрылған ата-ананың, жарынан айрылған келіншектің күйініш, өкініш, сағыныш, аңсау, торығу, төзу т.б. – саналуан психологиялық хал-ахуалы романтикалық-элегиялық өуенге бөлене жырланған. Поэманың бас кейіпкері келінге ата мен енесі рұқсат берсе де, ешкайда кетпеген, ата-енесі қайтыс болса да осы ошақтың отын сөндірмеген, жалғыз ұлды оқытқан Отанасы – Қазақ Келінінің ғажайып бейнесі

мен дидарласамыз.

«Қыран қия» поэмасына да соғыс тақырыбы негізгі желі етіп алынып, басты кейіпкерлері етіп адамзат тарихының дара тұлғаларын (Гете, Пушкин, Цицерон, Бауыржан Момышұлы, Александр Матросов, Мәншүк, Әлия т.б.) тектілік үндестіктері тұрғысынан сабактастыра жырлайды. Балаларына тек ғана тектілердің, дара тұлғалардың есімдерін койғысы келетін, үрпактардың кесек мінезді, ер көнілді, мәрт мінезді батыр да, дана шешен де, ақын да, өнші де т.б. саналуан жақсы қасиеттер иелері болуын аңсаған халық көнілінің көркемдік-эстетикалық ойлау дүниетанның кеңістігін сүйсіне, тебірене толғайды:

Мен халқымды мақтан етем қашаннан;
Көсемдігі – тіл мен жақтан жасалған,
есерлігі – ерліктерден жасалған,
қыңырлығы – қайырымнан жасалған
бар үрлығы – барыттадан бас алған,
көнілімен көл-көсір,
батагөйі – Бұқарларымен косып,
Құрманғазы, Біржандарымен косып
мен – халқымды мақтан етем, қашаннан!
Ұлдарының бірі – күйші,
өр бірі,
өр келеді ерлік түгіл қорлығы.
Қызын – Құләш атаған ерлігі,
ұлын – Бауыржан атаса ерлігі.
соның бәрі денсаулығы халықтың,
үміті мен дәмесінің зорлығы!
Көкейлерге құпия үміт мол бұққан,
Қасымы көп сондықтан,
Жамбылы көп сондықтан.
... Бір Бауыржан атқа мінді енді ептең,
бір Бауыржан барады әнене еңбектеп.
Бір Бауыржан тракторын жүр айдап,
бір Бауыржан қой айдап жүр құрайлап.
... О, аналар, тектілерді төкпектет,
өссін, өссін Бауыржандар көп-көп-көп!
Кім біледі, шығар бәлкім ісімен
бір Бауыржан-Бауыржандар ішінен,
ал әзірше Момышұлы біреу-ак!

«Жанғырық» поэмасының идеялық-композициялық желісіндегі негізгі кейіпкерлер – Истатай мен Махамбет. Эпикалық шығарманың құрылышындағы бұлардың есімдері аталмайды, бірақ солардай дара, дана тұнғалардың адамзат тарихында ылғи қараулықтың, қызғаншақтықтың, өзімішлілдіктің, опасыздықтың құрбандары болып келе жатқан трагедиялық тағдыр жолдары романтикалық элегия сарынымен өрнектелген. Ауылын, аймагын, халқын отаршылдықтан, оз-

бырлардан азат еткісі келген казактың көсем батыр, би-шешені мен дана ақын-қайраткері – тарихтағы текстес арыстар тағдырларымен сабактас назарға алынған. Поэмалың басты кейіпкері Батыр – Ақынның өзін өтірік елпілдеп қарсы алып үйіне кіргізген адамға алданғаны («Секемсіздік – ерлердің сол баяғы соры да, түсті қыран топастың торғай аулар торына») да тарихи шындықпен бейнеленген. Қару-жараксыз алансыз отырған Батыр-Ақынға қапыда бас салған тоғыз адамның әрекетіне де ақын жақсылыққа жаңы қаң жауызың келбетін айқындайтын тіршілік философиясы тұрғысынан баға береді. Поэмалың түйіні – тарихтағы дара туған даналарды тоғышарлардан, опасыздардан, жарамсактардан, жалдаптардан қорғауды қазіргі және болашақтағы үрпактарға ұқтыру, міндеттеу.

Ақынның «Тамыр мен жапырақ» («Табиғат дастаны») поэмасы – ғарыштық-ғаламдық кеңістіктегі табиғат ұғымы аясына кіретін заттар мен құбылыстар сабактастығын, үндестігін, өзгешеліктерін, қайшылықтарын т.б. – бәрін де поэтикалық мағыналар жүйесімен жырлаған эпикалық-философиялық туынды. Ақын поэзияндағы туындыларына тән ортақ поэтикалық сипат – лирикалық және эпикалық жанрлар тұтастығының мол сакталатындығы. Жұмекен поэзияндағы жанрлық жүйе Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышындағы» қазақ өлеңінің поэтикалық табиғатына сәйкес түрлерге (сап толғау, марқайыс толғау, намыс толғау, намыстаныс толғау, сұқтаныс толғау, ойламалдау, сөгіс толғау, құліс толғау) сәйкес жырланғанын аңғарамыз. Бұл – адамның жан ділі мен қоршаған табиғатты, жаратылыс әлемін тұтастандыра, сабактастыра жырлауға негіз болатын – философиялық-психологиялық сарын болмысының сипаты.

Біз саралап отырған сөз арқауындағы туындылардың басым бөлігі эпикалық сюжеттер мен лирикалық толғаныстар тұтастығымен жырланған. Ал «Тамыр мен жапырақ» («Табиғат дастаны») поэмасы да адам тағдырын тіршіліктері үндес нөрсөлдермен баламалап жырлаудың көркем үлгісі. Поэмадағы философиялық көркемдік ойлау жинақтауымен бейнеленген заттар (тау, тас, дауыл, самал жел, ағаш, жапырақ, тамыр, топырақ, ғұл-бұта т.б.) мен адамдар тағдырларының баламалануы арқылы ақын адамгершілік-имандылық дүниетанымының мәнгілік салтанат құратынын дәлелдейді. Табиғаттағы дүлей дауылдарда тас-талқын болған ағаштарды, олардың бұтақтарынан қангалакта ұшқан жапырақтарды, бірақ соған мызғымаған тамырлар мен сол құбылыспен үндес адамдар тағдырларын егіздей балама-

лау арқылы ақын қарама-қайшылықтардың күресі мен бірлігі, себеп пен салдар, тарихтағы жеке тұлға, халықтың қаһары, үрпактар жалғастығы т.б. әлеуметтік мәнді тарихи-философиялық тұжырымдар, бағалаулар жасайды.

Ақынның осы философиялық поэмасында планетадағы бүкіл дүниені, адамзат үрпактарын сабактасқан егіз ұғымдармен баламалап бейнелеуі («Тек көп тамыр таратады-ау адам қан, ал қан да – сол тамырдан тарапған, күллі дүние – жалғыз-ақ тұп алма-ағаш») де көркем шындықпен бейнелеу кестелерімен жырланған. Ақын шығармаларының барлығы да философиялық ойшылдық терендіктерімен баурайды. Қазіргі заманғы әдебиеттану қисыны бойынша: «Өлең рухынан әлемге, өмірге, адам тағдырына деген лирикалық көзқарастың көрініс табуы, жан толқынысынан хабар беретін лирикалық үн естіліп, болмыс мәнін, шындық елесін іздеген, мәнгілік сауалдарды өзінше қабылдап, өзінше жауап қайтаруға тырысқан лирикалық «Меннің» айқын сезілуі – философиялық лирикаға хас айрықша нышандар ретінде танылады» (Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шанбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 216-бет). Философиялық поэзияның лирикалық және эпикалық үлгілерінде де автордың жеке адам мен бүкіл адамзат үрпактарының тағдырын ғарыштық кеңістіктегі өзара үндес немесе мүлде қайшылықты құбылыстар, қасиеттер жүйесімен сабактастыра жырлайтыны мәлім. Ежелгі замандардан бері ғасырлар бойы осындағы кешенді ойшылдық сарынмен жырланып келе жатқан әлем әдебиетіндегі классикалық мұралардағы философиялық-поэтикалық кешенді бейнелеулермен жырлау үрдісін дарынды ақын Жұмекен Нәжімеденовтің игергенін анық көреміз. Сондыктан да ақынның поэзияндағы туындылардың барлығы да әдеби тектің эпикалық, лирикалық, драмалық жанрлары сипаттарының тоғыса тұтасқан поэтикалық табиғатын байқатады. Яғни, Жұмекен поэзиясы – даналық толғаныстары тұтасқан поэтикалық көркем кестелер көрінісі. Ақынның шығармаларындағы теңеу, айқындау, құбылту мен айшықтау аясындағы кейіптеу, мегзеу, психологиялық егіздеу т.б. үлгілерден бейнелілік өрнектері де ойшыл, суреткер ақын даналығын дәлсілдейді. Мысалы: «Жомарт халық ұлы едім мен – жарқын жан», «Жетті, міне, жігіт-самал албыртып, бойжеткен-гүл бала қалды үялшак», «Тыныстармын аспан бұлтын жамылып, Ай астында ақ бұлақ бол сылдырап», «Айлы түнгі Алатаудай томсарып», «Қып-қызыл құм-иегіндей бір жылауық кемпірдін», «Бурыл бұлтты жыртып

өттің наизагайдың жарқылы», «Ұсап кетті қалың наиза көкбуырыл бір тасқынға», «Жұдырықтай түйілді ауыл, түйілді кек шемен болып, көтерілді құйын-дауыл, көтерілді ел өлең болып», «Барлық дала – бір домбыра, мезгіл қолы шебер шертті», «Үміт, күдік – екі тәбет екеуі, ... екі тәбет ортасында бір кесек ет – жүргегім», «Жарқ-жүрк етіп жарықтың айбалтасы қараңғының қабыргасын сөгеді», «Жан бір – бөлме, көніл – есік қағып кір», «Сенім-шамын қоям ылғи бұқтырып», «Амал қанша, ұсынан кей қаздың жаман шірік сауысқан мен қарға ұшты», «Уақыт – қашықтық деп қалам ұғып, сол қашықтық – жана ой, жана білім», «Құдік деген Сауысқан, ал сауысқан кай жерінде жара бар – соған қонар», «Әкім болсан – әділ жол бар, ал баста, әкім болсан – желкенде түр алласпап», «Қармағымды ой қалты – қалтқымды батырып», «Мен – інірдің желімін қоңыр бұлтын шұбыртқан», «Ақылдыға қайғы алдырысам деп едім, әқымақты ойландырысам деп едім», «Токсан, жетпіс, сексен, жұз де – көрі, рас, бірак, бірак ... өлу үшін – бәрі жас!», «Мәнгі тозбас сезімге – тозбайтұғын зат шыдар. – Ең тұракты махабbat, бәлкім, табиғат шығар», «Сую үшін еменді -- туу керек емен бол», «Саусағымен ауаның, қара бұлтты ақ шынға байлан қойып сауамын!», «Жалқы жігіт байлау болса – ол да ерсі, жалғыз жілік майлау болса – ол да ерсі», «Момышұлы қанын төгіп ел үшін тас-тағдырдан тартып алды женісін», «Сен – шың болсан, халық дана – кең дала», «Өзен болсан, халық – кияр теңіzlі, қанша бүркап акканынмен дoldана», «Тегім менің – топырағым деп біліп, күш көрсетсе жігіт – міне, тектілік», «Қайратсызға – қалтырау да бір мектеп», «Кей жігіттің бидай сын-ды болмысы, суға тойса – бөртіп шыға келетін», «Қасқыр болып шабу үшін емес тек, қасқыр болу – қорғанулар үшін де керек екен, керек екен қасқырлар», «Ағаш сынды халық та жапырағын тастанап, түлеп отырап: күретамыр – халық бірақ қалды аман» т.б.

Жұмекен – халық даналығының көркем шындықпен жинақталған қазынасын өзіндік дара өрнекпен жырлаган ойшыл ақын. Уақыт пен кеңістіктегі адамзат үрпактарына тән қарама-қайшылықтардың тоқталмайтын күресі мен ажырамайтын бірлігін философиялық поэзияга тән мазмұны мен пішін жүйесі поэтикасының күрделі, кешендей, көп үнді, егізделген, тоғыса тұтасқан өрнектерімен жырлаган ақын мұрасы – даналық поэзиясы сипатымен миллиондаған оқырмандарының көнілдерінен мәнгілік орын алды.

Тұған халқына, байтақ Қазақстанына арналған перзенттік махаббатын, азаматтық-кайраткерлік қызметін көркемдік сипаты құнды шығармаларымен жасаған ақын ғасырлар бойы қалыптасқан қазақтың халық тілінің поэтикалық қолданылу мүмкіндіктерін терендете дамытты. Ақынның поэзиясындағы қазақтың байырғы және кейінгі заманғы ауызша және жазбаша лексикалық қорындағы сөздер мен сөз тіркестерінің философиялық-психологиялық алуан мағыналы ренктерімен қолданылуы да халықтың тілдік қорының байлығын танытады. Ойшыл ақынның «Ана тілі туралы сөз» деген диалог-өлеңі қазақ ұлтының өлем өркениеті тарихында мәнгілік сакталатынының кепілі тілі екендігін ұлттық-отаншылдық сеніммен, үрпактарға аманат ұлағатымен жыланған.

Әлем өркениетіндегі классикалық поэзия үрдісімен сарындаш шығармалар жазған ақынның әдеби мұрасы – біздін тәуелсіз Қазақстанның қазіргі және болашак үрпактарының рухани құндылықтары қатарынан орын алатын, мәнгі жасайтын қазына. Отбасын, балаларын, қазақ ұлтын, бүкіл планета халықтарын, ғаламдық-ғарыштық кеңістіктің құрайтын өткен мен бүгінгі және болашақты табиғат құбылыстарымен, қозғалыстарымен біртұтас бірлік жағдайында жырлаган («Ой түбінен ойнат туған жырменен тыныш таппай – тірі болып жүр денем») ақынның поэзиясы – әлемдік классикалық мұралар қатарында бағалануға лайықты. Ақын «Бес бұтақ» атты өлеңінен өзінің отбасындағы бес перзенттіне арналған әкелік махаббаты мен жер бетіндегі бүкіл адамзатты сүйген азаматтық-гуманистік сезім тұтасуын оқымыз. Өз ұлты мен әлемдегі барлық халықтардың, бүкіл тіршіліктің үйлесімін, өсіп-өркендеуін көркем шындық бейнелеулерімен жырлаган ойшыл ақын Жұмекен поэзиясы сөз өнерінің үрпактар жаназығы екендігін дәлелдейді. XX ғасырдың 60-жылдарынан бастап осы кезеңге дейінгі жарты ғасыр бойы шығармалары байтақ елімізді ұлттық-отаншылдық аскак рух қуатымен баурап келе жатқан ақын тандамалылары жинақталған «Менің Қазақстаным» атты өлеңдер мен поэмалар кітабының Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығына ұсынулы – миллиондаған оқырмандарының, ақынды сүйген халық махаббатының ұсынысы.

Халық махаббатына ие болған ақын мұрасының лайықты бағалануы – Қазақстан Республикасының да өлем өркениетіндегі аскак мәртебесін биіктете түсетіні анық.